

TOGAN, Ahmet Zeki Velidi

Zeki Velidi Togan, bilginin kaynaklarına vasıtasız inme ve kaynaklara dayanarak sentez yapabilme kabiliyetine erken yaşlarda sahip olmuştur. 1914'teki Türkistan seyahatinde *Kutadgu Bilig*'in yeni bir nüshasını bulmuş, 1923'te İbnü'l-Fakih'i, 1930 sonrasında Hârizm dili kalıntılarını keşfetmiştir. 1925'lerden itibaren İstanbul kütüphanelerinde mevcut yazma eserlerdeki önemli bilgileri toplamıştır. Aynı zamanda Türkistan ilim geleneğinin Batı bilimiyle sentezini temsil ediyordu. Dayısı Habib Neccar ve babası yoluyla Kuzey Türkölüğü'nün, bu yolla da Türkistan ilim geleneğinin mirasçısı idi. Ayrıca Barthold ve Dopsch'tan çok etkilenmişti. İlmî kanaatlerini kimseden çekinmeden söylerdi. Yeni bilgiler öğrenmeyi ve araştırmacı özelliğini hayatının sonuna kadar devam ettirmiş, hasta yatağında Oğuz destanı üzerinde yeni yorumlar yapmıştır. Üniversalizme kaçan bir tarih anlayışına sahip bulunan Zeki Velidi Togan bir Türk ve müslüman kimliğiyle tarih dünyasında etkili olmuştur. Türk tarihinin özelliklerinin bilincinde olup bu konularda ödün vermemiş, mücadeleci yönünü milletlerarası kongrelerde yansıtmıştır. Türk tarihçiliğinin XX. yüzyıldaki en etkili şahsiyetlerinden olan Togan, Fuad Köprülü ile birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nde Türk kavramının aslı özelliklerinin belirlenmesinde ve Hollandalı Türkolog Karl John'ın Orta Asya tarihiyle ilgilenmesinde katkıda bulunmuştur. Onun siyasi ve ilmî faaliyetlerine dair 1990 sonrasında birçok yayın çıkmış, Özbekistan'dan Muhammadcan Abdurahmanov, Togan'la ilgili bir doktora çalışması yapmıştır (2005).

Eserleri. Togan ilk araştırmalarına 1908'lerde başlamış ve çalışmalarını hayatı boyunca sürdürmüştür. Başlıca eserleri şunlardır: *Türk ve Tatar Tarihi* (Kazan 1912); *el-Birûnî ve Âsârı* (1928'de basılmaya başlanmış, üç forması basılmış, harf inkılabı sebebiyle yarım kalmıştır); *Onyeddi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey* (İstanbul 1934); *İbn Fadlân's Reisebericht* (Leipzig 1939); *Birûnî's Picture of the World* (Delhi 1940; Birûnî'nin *Tahdîdü nihâyâtî'l-emâkin*'inin bazı bölümlerinin ve *el-Kânûnû'l-Mes'ûdî*'nin dünya coğrafyasına ait kısmının yayımı olup yarım kalmış bir çalışmadır); *Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi* (Kahire 1928-1940; baskısı Fevzi Çakmak'ın yardımıyla tamamlanmıştır); *1929-1940 Seneleri Arasında Türkistan'ın Vaziyeti* (İstanbul 1940); *Moğollar, Çingiz ve Türkler* (İstanbul

1941); *Umumî Türk Tarihine Giriş, En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar* (İstanbul 1946, 1970; Togan'ın en önemli eserlerinden biridir); *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi I* (İstanbul 1981; Kahire'de Arap harfleriyle basılan metnin kısmen yenilenen şeklidir); *Tarihte Usûl* (İstanbul 1950, 1969); *Horezmce Tercümelî Muqaddimatal-Adab = Khorezmian Glossary of the Muqaddimat al-Adab* (İstanbul 1951); *1951'de İstanbul'da Toplanan XXII. Müsteşrikler Kongresi Mesaisi ve Akisleri* (İstanbul 1953); *Türk-Türkistan* (İstanbul 1960; *Yeni Türkistan* dergisinin 1927'de çıkan 40. sayısında neşredilen bir yazısıdır); *On the Miniatures in Istanbul Libraries* (İstanbul 1963); *Türk Kültürü El-Kitabı'nın Program ve Çalışma Planı* (İstanbul 1967); *Hatıralar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadelesi* (İstanbul 1969; Ankara 1999, birçok dile [kısmen Japonca'ya] ve diğer Türk lehçelerine çevrilmiştir).

Abdülkadir İnan ile birlikte 1927'de *Yeni Türkistan* dergisini çıkaran ve çeşitli dergilerde çok sayıda makalesi yayımlanan Togan'ın bir kısım yazıları ölümünden sonra bir araya getirilerek neşredilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: *Türklüğün Mukadderatı Üzerine* (İstanbul 1970, 1977); *Kur'an ve Türkler* (İstanbul 1971); *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlil* (İstanbul 1972; bu üç eser Tuncer Baykara tarafından derlenip yayımlanmıştır); *Başkurtların Tarihi* (E. Yoldaşbayev'in Başkırça'ya aktarmasıyla, Ufa 1994; Türkçe'ye trc. İsenbike Togan, Ankara 2003). Togan'ın "Moğollar Devrindeki Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti" adlı çalışması (1930) W. Hinz tarafından işlenip kitap halinde yayımlanmıştır. Togan'ın Kur'an'ın en eski Türkçe çevirileriyle ilgili çalışması İç Asya Türklüğü'ne ışık tutmuştur. Cengiz ve Timur'a ait araştırmaları ise henüz neşredilmemiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Herbert Jansky, "Ahmet Zeki Velidi Togan", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-55, s. XVII-XXXI; Çağatay Uluçay - Martin B. Dickson, "Published Writings of Prof. Zeki Velidi Togan", a.e., s. XXXIII-L; F. Bergdolt, *Der Geistige Hintergrund des Türkischen Historikers Ahmed Zeki Velidi Togan nach seinen Memorien*, Berlin 1981; Tuncer Baykara, *Zeki Velidi Togan*, Ankara 1989; Sübidey Togan, "Ahmed Zeki Velidi Togan'ın Kültürel Gelişimi", *İnmeyen Bayrak: Zeki Velidi Togan*, İstanbul 1994, s. 31-50; İsenbike Togan, "Babam Zeki Velidi Togan'ı Anarken", a.e., s. 7-19; a.mlf., "Bir Tarihçi Olarak Babam Zeki Velidi

Togan", *Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Tuncer Baykara'ya Armağan: Tarih Yazıları* (der. M. Akif Erdoğan), İstanbul 2006, s. 513-529; R. M. Bulgakov, *Material k Bibliografii Ahmet-Zeki Velidi Togana*, Ufa 1996; A. M. Yoldaşbayev, *İzvestny i Neizvestny Zeki Validi*, Ufa 2000; Alişan Satılmış, *Zeki Velidi Togan*, Ankara 2003; Ahad Salihov, *Ahmedzeki Valididen Raseydege Gilmi Eşmakarlegi*, Ufa 2005; a.mlf., "Ahmet Zeki Velidi Togan Bibliyografyası", sy. 93, TDA (1994), s. 209-230.

TUNCER BAYKARA

TOGO

Batı Afrika'da
İslâm Konferansı Teşkilâtı'na
üye ülke.

I. FİZİKİ ve BEŞERİ COĞRAFYA

II. TARİH

III. ÜLKEDE İSLÂMİYET

Gine körfezinin kuzeyinde yer alan Togo doğuda Benin, kuzeyde Burkina Faso, batıda Gana ile sınırlanmıştır; güneyinde bulunan Gine körfezindeki kıyı sadece 56 kilometredir. Yüzölçümü 56.785 km², nüfusu yaklaşık 7 milyondur (2010 tah.). Uzun yıllar Fransız Togosu olarak bilinen ülke bağımsızlığını 1960'ta kazanmıştır. Resmî adı République Togolaise, başşehri Lomé (2006'da 750.000), diğer önemli şehirleri Sokode (111.200), Kara (104.900), Atakpamé (77.300) ve Dapaong'dur (53.600).

I. FİZİKİ ve BEŞERİ COĞRAFYA

Ülke kuzeyden güneye doğru gittikçe alçalan bir plato görünümündedir. Yükseltisi 500 m. dolayında olan, genellikle kum taşından meydana gelen kuzeydeki saha Volta'nın kolu Oti tarafından sulanır. Bu sahanın güneyinde volkanik kayaların ve kuvarsitlerin meydana getirdiği kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan sert kütleyi Mono ve Ogou nehirleriyle kolları yarmaktadır. Bu sert kütlenin güney kesiminde Togo'nun en yüksek dağı Agou (Pic Baumann, 986 m.) yer alır. Ülkenin güneyde kalan kısmı Lomé havzası olarak bilinir. Dar bir şerit halinde alçak kumul tepelerinin şekillendirdiği bu kıyılarda bulunan çeşitli büyüklükteki göllerin en büyüğü Togo gölüdür (51 km²).

Kuzey-güney eksenindeki ince-uzun ülkede kuzeyden güneye gidildikçe iklim şartlarının belirgin değişiklikler ortaya çıkar; bu şartlar aynı zamanda çeşitli ekolojik kuşakların da ortaya çıkmasına yol açar. En kuzeyde savan ikliminin hâkim olduğu kuşak vardır. Bu sahalarda hazi- ran-ekim arasında yağışlı, kasım-mayıs

Resmî adı	: République Togolaise (Togo Cumhuriyeti)
Başşehri	: Lomé
Yüzölçümü	: 56.785 km ²
Nüfusu	: 7.000.000 (2010 tah.)
Resmî dili	: Fransızca
Para birimi	: Communauté Financiere Africaine Franc (CFA Frankı = XOF) 1 XOF = 100 centime

arasında kurak bir dönem söz konusudur. Savan alanlarında yağış miktarları 800-1000 mm. arasında değişir. Kurak dönemde sıcaklıklar 17-39 °C, yağışlı dönemde ise 22-34 °C'ler arasında seyredir. Savan vejetasyonu akarsu boylarında yerini galeri ormanları denilen yoğun orman topluluklarına bırakır. Daha güneyde görülen yağışlı mevsim nisan-ekim, "harmattan" adı verilen ve Büyük Sahrâ'nın güneyinden esen kurutucu rüzgârlarla belirginleşen kurak mevsim ekim-mart arasında'dır. En kuzeydeki bu alanın daha güneyindeki yağışlı mevsim ise mayıs-ekim dönemini kapsar ve yıllık yağış miktarı 1200-1500 mm. arasında değişir. Yağış miktarı bu kuşağın batı kesiminde yükseltiye bağlı olarak daha da artar, ayrıca mevsimin süresi de uzar. En güneyde ise subtropikal iklim şartları hâkimdir.

Kuzeyden kıyı kesimlerine kadar olan sahalarda orman toplulukları, büyük ölçüde tarımsal faaliyetler (özellikle kahve, kakao, pamuk ve palmye gibi sanayide kullanılan türlerin yetiştirilmesi) ve ekonomik değer taşıyan ağaçların yasa dışı yollardan kesilmesi gibi sebeplerle büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Bugün doğal ormanların önemli bir kısmı kaybolmuş durumdadır. Togo'nun florasına 1500'den fazla bitki kayıtlıdır ve bunların ancak % 45 kadarı doğaldır; geriye kalanlar ülkeye çeşitli yollarla gelmiş bitkilerdir. Çok sayıda doğal bitki de nesli tehlike altında olan ve ender bulunan türlerden kabul edilmektedir. Sayısı elliyi geçen bu bitkiler arasında lannea welwitschii, cordia platythyrsa ve ficus anomani gibi ağaç türleri ve dennettia tripetala, diospyros elliptioides, pavetta mollis gibi çalı türleriyle çok sayıda liyan (sarılıcı bitki) vardır. Afzelia africana, aningeria altis-

sima, khaya anthotheca ve pterocarpus mildberaedii büyük oranda tahrip edilmiş ağaçlara örneklerdir.

Togo'nun 1950 yılında 1,3 milyon olan nüfusu 1980'de 2,7 milyona, 2000'de 5,2 milyona ve 2005 yılında 6 milyona çıkmış, 2010'da yaklaşık 7 milyona ulaşmıştır. Kilometrekareye ortalama 123 kişi düşer ve nüfusun yoğunluğu kuzeyden güneye doğru artar. Yaklaşık % 42'si şehirlerde, % 58'i kırsal kesimde yaşayan nüfusun % 99'u, çoğunluğu Ewe, Mina ve Kabyé kabile gruplarına dahil otuz yedi Afrika kökenli kabilelerden meydana gelmektedir. Yerel dinlere inananların oranı % 51 iken hristiyan nüfusun payı % 29 ve müslüman nüfusun payı ise % 20'dir. Resmî dilin Fransızca olduğu Togo'da Ewe, Mina ve Kabyé kabilelerinin dilleri de konuşulmaktadır. Kişi başına millî gelir 900 Amerikan doları düzeyindedir (2009). Gayri sâfî millî hâsılanın % 47,4'ü tarım, % 25,4'ü sanayi, % 27,2'si hizmet sektöründen elde edilmektedir. Nüfusun % 65'i tarım, % 5'i sanayi, % 30'u hizmet sektöründe çalışmaktadır.

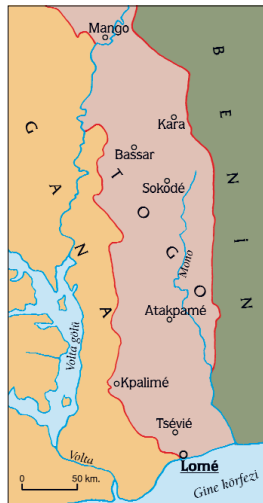
İş gücünün yaklaşık % 65'inin tarımdan geçimini sağladığı ülkede ticarî veya geçim tipi tarımsal üretim yapılmaktadır. Toprakların % 44,2'si tarıma uygun olmakla birlikte bunun sadece 70 kilometrekaresi sulanabilir arazidir. Ekonomik açıdan önem taşıyan başlıca ürünlerin arasında toplam ihracatın % 40'ını oluşturan kakao, kahve ve pamuk başta gelmektedir. Bunların dışında sırayı yam (Hint yer elması), kassava (manyok), mısır, fasulye, çeltik ve darı alır. Bazı temel gıda maddeleri ithal edilmektedir. Ülkede daha çok küçükbaş hayvancılık gelişmiştir. 1971-2007 yılları arasında meydana gelen iki büyük kuraklık yaklaşık 550.000 kişiyi, aynı dö-

nemde meydana gelen altı büyük sel ise 400.000 kişiyi etkilemiştir. Ekonomisinin büyük ölçüde tarıma dayanması ülkenin kuraklık ve sel felâketlerinden daha fazla zarar görmesine yol açmaktadır. En önemli doğal kaynakları fosfat, kireç taşı ve mermer olan Togo dünyanın dördüncü büyük fosfat üreticisidir. Zengin fosfat yatakları Togo gölü yakınlarında bulunur. Sanayinin büyük kısmı fosfat madenciliğine dayanmaktadır. Sanayi tesisleri başşehir Lomé çevresinde kümelenmiştir. Bunun yanında tarımsal ürünlerin işlenmesi ve içecek sanayii ile çimento ve tekstil diğer sanayi kollarını oluşturmaktadır; el sanatları da gelişmiştir.

İhracatın yaklaşık dörtte biri komşu ülkelere gerçekleştirilmektedir. En fazla ihracat yapılan ülkeler Nijerya, Mali, Burkina Faso, Hindistan ve Gana'dır. Pamuk, çimento, fosfat, kakao ve kahve başlıca ihracat; makine ve teçhizat, temel gıda maddeleri ve petrol ürünleri ithal mallarını oluşturmaktadır. Togo'nun özellikle petrol ve doğal gazdan yoksun olması enerji kaynakları açısından dışa bağımlı kalmasına yol açmıştır. En çok mal aldığı ülkeler Çin, Fransa, Hindistan, Hollanda ve İngiltere'dir. Ulaşım sekiz havaalanı yanında 532 km. demiryolu hattı ve yaklaşık üçte ikisi toprak yollardan meydana gelen 7520 km. karayolu ile gerçekleştirilmektedir. Ayrıca yağışlı mevsimde, ülkenin en önemli su kaynağını da oluşturan Mono nehrinin 50 kilometrelik kısmında taşımacılık yapılmaktadır. Başlıca liman Togo'dan başka Mali, Burkina Faso ve Nijer gibi denize kıyısı bulunmayan ülkelerin de yararlandığı Lomé'dir.

BİBLİYOGRAFYA :

Demographic Effects of Economic Reversals in Sub-Saharan Africa, Washington 1993; Aydoğan Köksal, *Afrika Genel ve Ülkeler Coğrafyası*, Ankara 1999, s. 236-241; A. K. Johnson v.dğr., "Le bassin sédimentaire à phosphates du Togo (Maastrichtien-Eocène): Stratigraphie, environnements et évolution", *Journal of African Earth Sciences*, XXX/1 (2000), s. 183-200; Y. Agbossumonde v.dğr., "Metamorphic Evolution of Neoproterozoic Eclogites from South Togo (West Africa)", a.e., XXXIII/2 (2001), s. 227-244; G. Dac-laux v.dğr., "The Mafic Layered Complex of the Kabyé Masif (North Togo and North Benin): Evidence of a Pan-African Granulitic Continental Arc Root", *Precambrian Research*, sy. 151 (2006), s. 101-118; K. Kokou v.dğr., "Considering Sacred and Riverside Forests in Criteria and Indicators of Forest Management in Low Wood Producing Countries: The Case of Togo", *Ecological Indicators*, VIII, New York 2008, s. 158-169; P. Y. D. Costa v.dğr., "Biostratigraphy and Geodynamic Impact in the Uppermost Part of the Northeastern Coastal Basin of Togo", *Comptes Rendus Palevol*, VIII (2009), s. 511-526; *African Statistical*

Togo

TOGO

Yearbook (2010). African Development Bank Group, African Union ve Economic Commission for Africa. http://www.uneca.org/eca_programmes/policy_analysis/statistics/docs/asyb2010/ADB_Yearbook_2010_web.pdf. 24.10.2010; "World Population Prospect: The 2008 Revision Population Database. Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat, <http://esa.un.org/unpp/p2k0data.asp> 11.04.2010.

MERAL AVCI

II. TARİH

Togo adı, Alman sömürgeciliği döneminde küçük bir kıyı köyünün adının verilmesiyle ortaya çıkmıştır. Togo'nun sömürge öncesi tarihi komşu ülkelerin tarihi içinde kaybolmuş gibidir. Komşu ülkelerde yaşayan, etnik kökeni farklı pek çok zenci kabilesi ülkenin çeşitli bölgelerine göç etmiş, bir kısmı birbiriyle karışmış, bazıları da müstakil halde yaşıyordu. Sömürgeci devletlerden buraya ilk olarak XV. yüzyılın sonlarında Portekizliler geldi. Onların gelişinden itibaren sahiller köle yakalama, toplama ve ihraç için kurulan karakollarla dolmaya başladı. Bu durum yaklaşık beş asır sürdü. Bu yüzden Togo ve Gana sahilleri Köle Sahili diye isimlendirildi. İlk defa 1626'da, daha sonra 1787'de Togo sahillerine gelen Fransızlar, Anécho'da bir askerî üs kurmakla birlikte bölgeyi ancak 1865-1883 yılları arasında kontrolleri altına alabildiler. Lomé şehrini kuranlardan Octavio Olympio burasını köle ticareti için önemli yerlerden biri haline getirdi.

Togo'nun Atlas Okyanusu sahilleri, Avrupa devletlerinin XVI-XIX. yüzyıllar arasında Batı Afrika'da en fazla köle ticareti yaptıkları bölgelerden birini teşkil etmekteydi. 1856'dan itibaren Togo sahil bölgesine ilgi duyan Almanya, 1884 yılında Togo gölü civarındaki kabile reislerinden III. Mlapa ile bir himaye anlaşması imzaladı ve 1885'te Berlin'de yapılan, kıtanın sömürgeci ülkeler arasında paylaşılmasının görüşüldüğü Afrika Konferansı'nda Togo Almanya sömürgesi kabul edildi. Ancak I. Dünya Savaşı'nda İngiltere ve Fransa burayı hâkimiyetleri altına almak için harekete geçtiler. 1914'te Alman sömürgeciliğine son verilerek doğu tarafı Fransa'ya, batısı Gana adıyla İngiltere'ye kaldı. 1922'de Milletler Cemiyeti tarafından Fransa ve İngiltere'nin mandası onaylandı. 1946'da halkın kendi kendini yönetme şartlarının oluşturulmasını öngören San Francisco Antlaşması'na göre Birleşmiş Milletler vesa-yet rejimi yürürlüğe kondu. Bu süreçte bağımsızlık çalışmaları başladı ve siyasi partiler kuruldu. 30 Ağustos 1956'da To-

go Özerk Cumhuriyeti ilân edilirken 1957'de yapılan halk oylaması sonucu İngiltere sömürgesi olan bölge Gana'ya ilhak edildi. Ülkede yetkiler yavaş yavaş Togolular'ın eline geçti ve 1958'deki seçimlerin ardından başbakanlığa Togo Bağımsızlık Hareketi önderlerinden Togo Birlik Komitesi lideri Sylvanus Olympio getirildi; 27 Nisan 1960 tarihinde bağımsızlık ilân edildi.

1961 seçimlerinden sonra başkanlık sistemine geçildi ve Sylvanus Olympio ülkenin ilk başkanı seçildi. Fakat 13 Ocak 1963 tarihinde bir askerî darbeyle öldürüldü. Bağımsızlık sonrası ülkenin ilk başbakanı olan ve Fransa tarafından desteklenen Nicolas Grunitzky seçimleri kazanıp devlet başkanlığını elde etti. Aynı yıl yürürlüğe giren anayasa ile yeni bir meclis kuruldu. Ancak 1967 yılında Genelkurmay Başkanı Etienne Gnassingbé Eyadéma askerî darbeyle yönetime hâkim oldu ve siyasi partileri kapattı. 1979'da hazırlanan yeni bir anayasa ile ülkede tek partili sisteme geçildi. Yapılan ilk seçimde Eyadéma devlet başkanı seçildi. 1986'daki seçimleri de kazandı; 1990 yılında muhalefetin yönlendirdiği gösteriler karşısında muhalefetten Joseph Koku Koffigoh'u başbakan tayin etmek zorunda kaldı. 1992'de yeni anayasa düzenlenerek gergin ortam yumuşatılmak istendi. Eyadéma muhalefetin boykot ettiği 1993 seçiminde üçüncü defa devlet başkanlığına getirildi. 1998 ve 2003 yıllarındaki seçimleri de kazanan Eyadéma'nın başkanlık görevi 2005 yılında ölümüne kadar devam etti. Yerine bir oğulluğuyla E. Gnassingbé'nin geçmesi üzerine muhalefet ve Afrika Birliği buna karşı çıkınca başlayan karışıklıklar yüzünden istifa etmek zorunda kaldı. Yerine geçici olarak müslüman meclis başkanı el-Hâc Abbas Bonfoh getirildi. 25 Nisan 2005 tarihindeki seçimleri tartışmalı bir şekilde Gnassingbé'nin kazanması üzerine ülkede büyük karışıklıklar çıktı ve resmî rakam-

Togo'nun ilk müslüman devlet başkanı el-Hâc Abbas Bonfoh

lara göre 500, Togo İnsan Hakları Örgütü'ne göre 800 kişi öldü, 40.000 Togolu komşu ülkelerden Benin ve Gana'ya sığındı. Ortalık yatışınca 3 Mayıs 2005 tarihinde yeni devlet başkanı görevine başladı. 2010 yılı Şubat ayında yapılan devlet başkanlığını ikinci defa kazanan Faure Gnassingbé halen görevini yürütmektedir. Avrupa Birliği bu gelişmeler üzerine on üç yıldır ülkeye karşı uyguladığı ambargoyu kaldırdı.

III. ÜLKEDE İSLÂMİYET

Günümüz Afrika ülkeleri içinde İslâmlaşma'nın en yeni olduğu ülkelerden biri olan Togo'ya İslâmîyet XVII. yüzyılda çevre ülkelerinden kuzey, doğu ve batı sınırlarından buraya göç eden müslüman âlimler ve tüccarlar vasıtasıyla girdi. Kuzeyden Mali ve Nijer'den Mandingler'in farklı kollarıyla Nijerya'dan gelen Hevsâ ve Yorubalar buradaki İslâm toplumunun ilk çekirdeğini meydana getirdi. Togo'nun batısındaki Fildişi Sahili ve Gana üzerinden gelen müslümanlar Mango şehri ve çevresine yerleştiler. Müslüman göçmenlerin içinde en kalabalık grubu Nijerya'dan gelen Yoruba ve Nago kabileleri teşkil ediyordu. Bu kabileler daha ziyade güneydeki sahil şeridini ve özellikle başşehir Lomé'yi tercih ettiler. Lomé Merkez Camii bunların oturduğu mahallede inşa edilmişti. Bu kabilelerin ardından gelen Hevsâlar da Zongo denilen kendilerine mahsus bölgeye yerleştiler. Lomé'de son altmış yılda cuma namazı kılınan 110 kadar cami inşa edildi; bu sayı her yıl artmaktadır.

Togo göç almaya devam etti. Fildişi Sahili'nden Tchokossi, Burkina Faso'dan Gurma, Nijer'den Cerma ve Nijerya'nın Nijer havzası ile diğer bölgelerinden gelen Hevsâlar, Fülâniler ve Yorubalar en kalabalık müslüman kitleleri oluşturdu. Togo'nun kuzeyindeki putperest kabileler, komşuları Gana'daki Dagomba ve Mamproussi müslüman emirliklerin halkından etkilen-diler. Bölgede İslâm'ın yayılmasında Hevsâ tüccarları ve Fülânî çobanlarının da etkisi vardır. XVIII. yüzyılda Bilâdüssüdan'dan gelen tüccarlar, ticaret yolları güzergâhlarındaki yerleşim yerlerinde kendilerine mahsus mahalleler kurup buradaki yerli kadınlarla evlendiler. Togo yerlileri içinde Tchokossi, Basari ve özellikle Kotokoli etnik gruplarının büyük kısmı İslâm'ı kabul etti. Kotokoliler'in Bilâdüssüdan'dan gelmiş oldukları ihtimali de kuvvetlidir. Ülkenin kuzeyindeki bölgede Sokodé ve civarında yaşayan ve Tem diye isimlendirilen Kotokoliler dindarlıklarıyla meşhurdur.